

5.

Późnogotycki tryptyk
św. Wolfganga z toruńskiej
fary staromiejskiej i prace
konserwatorskie kierowane przez
Conrada Steinbrechta w świetle
nieznanej korespondencji

Późnogotycki tryptyk św. Wolfganga z toruńskiej fary staromiejskiej i prace konser- watorskie kierowane przez Conrada Steinbrechta w świetle nieznanej korespondencji¹

Ryc. 1
Tryptyk św. Wolfganga, fot. W. Binnebesel

1. Na wstępie pragnę podziękować pani Izabeli Brzostowskiej, bo gdyby nie jej wiedza, doświadczenie i umiejętności dydaktyczne z pewnością nie podjąłbym się odczytu rękopisów Conrada Steinbrechta.

2. Co zauważył już Marcin Sumowski (M. Sumowski, *Duchowni i mieszczenie. Kler niższy w społeczeństwie późnośrednio-wiecznych miast pruskich*, Toruń 2022, s. 76, 446–447); por. Archiwum Państwowe w Toruniu, Kościół św. Jana w Toruniu, Notarielles Instrument uber die Stiftung einer Vikarie in der Johannes Kirche durch Caspar Welker, sygn. 1; w 1506 r. bp Mikołaj Krapitz potwierdził tę fundację, por. Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Diplomata et epistolae, Varia, nr 17.

Późnogotycki tryptyk z toruńskiej fary staromiejskiej (Ryc. 1) wykonany został zapewne na zlecenie Caspara Welkera, wikariusza tegoż kościoła oraz kanonika kapituły chełmińskiej, który w roku 1505, nie zaś – jak powszechnie przyjęto – w 1506, ufundował dwa beneficja przy tymże ołtarzu². Dopiero z czasów już nowożytnych – z wizytacji przeprowadzonej przez Jana L. Strzesza – pochodzi często powielane datowanie zabytku: jego ufundowanie ok. 1502 roku, zaś

3. *Visitaciones episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Episcopo A. 1667–72 factae*, Fontes (TNT Societas. Literaria Torunensis), t. 7 (1903), z. 2, s. 201: [...] *fundavit circa annum 1502* [...]. Wizytator w dalszej części powołuje się na dokument bpa Krápitzza z 1506 roku.

4. Literatura dotycząca omawianego tryptyku jest bardzo obszerna, m.in.: J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Thorn (Stadt Thorn)*, H. 6/7, Danzig 1889, s. 259, il. 10–12; E.F.A. Münzenberger, S. Beissel, *Zur Kenntnis und Würdigung der Mittelalterlichen Altäre Deutschlands: ein Beitrag zur Geschichte der vaterländischen Kunst*, Bd. 2, Frankfurt am Mein 1905, s. 199; B. Schmid, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1911*, Danzig 1912, s. 18–20, il. 11; R. Heuer, *Thorn-er Kunst Altertümer. Die Werke der bildenden Kunst und des Kunstgewerbes in Thorn bis zum Ende des Mittelalters*, H. 1, Thorn 1916, s. 108, il. 33; R. Heuer, *Thorn*, Thorn 1931, s. 27, il. 31; Sz. Dettlof, *Rzeźba polska do początku XVIII w.*, [w:] *Szczęśny Dettlof o sztuce i zabytkach Poznania. Wybór studiów i artykułów z lat 1916–1947*, Poznań 2011, s. 35; B. Makowski, *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932, s. 52; G. Chmarzyński, *Toruń dawny i dzisiejszy*, Toruń 1933, s. 16, il. 57; G. Chmarzyński, *Sztuka w Toruniu. Zarys dziejów*, Toruń 1934, s. 38–39; M. Rogoziński, *Zabytki polskiego średniowiecznego snycerstwa*, Poznań 1937, s. 33; *Deutschor- densland Preußen*, (Georg Dehio Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler bearbeitet von Ernst Gall), bearb. B. Schmid, G. Tie- mann, München–Berlin 1952, s. 74; A. Klawiter, Tryptyk św. Wolfganga w Toruniu, praca magisterska, [mpis], Zakład Historii Sztuki Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1952; A. Karłowska, *Poliptyk from- borski i plastyka toruńska przełomu wieku XV i XVI*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia Sztuki, t. 22 (1959), z. 1, s. 130 i nast, il. 6; W. Popck, Późnogotycka rzeźba z kościoła św. Jana w Toruniu, praca magisterska, [mpis], Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1966, s. 25; J. Kruszelnicka, *Dwie gotyckie figury św. Barbary z kaplicy w Barbarce pod Toruniem*, Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu, r. 2 (1967), z. 3/4, s. 135, il. 57; M. Dorawa, *Kościół św. Jana w Toruniu w czasach Mikołaja Kopernika. Próba rekonstrukcji wyposażenia*, Studia Warmińskie, t. 9 (1972), s. 414, il. 5; T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Dwa gotyki pomorsko-pruskie: krzyżacki i mieszczański*, Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego,

poświęcenie w 1506³. Pierwotnie funkcjonował jako nastawa przy pierwszym od zachodu filarze południowym⁴.

Retabulum ma formę tryptyku. W korpucie znajdują się trzy niemal pełnoplastyczne rzeźby – św. Wolfganga w centrum oraz apostołów Szymona i Bartłomieja po bokach. Skrzydła są malowane – awersy przedstawiają czterech Ojców Kościoła, zaś na rewersach ukazano cztery święte Dziewice. W predelli umieszczonych jest 7 rzeźb przedstawiających świętych: Marię Magdalenę, Wolfganga, Dorotę, Apolonię, Judę i Agnieszkę oraz grupę Piety.

t. 27 (1984), nr 2, s. 28; J. Domasłowski, *Malarstwo tablicowe poza Gdańskiem w drugiej połowie XV i w początkach XVI wieku*, [w:] J. Domasłowski, A. Karłowska-Kamzowa, A.S. Labuda, *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydział Nauk o Sztuce – Prace Komisji Historii Sztuki, t. 17), Warszawa–Poznań 1990, s. 157–159; M. Arszyński, *Sztuka sakralna na obszarze diecezji toruńskiej do początków XIX wieku*, [w:] *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, (Diecezja Toruńska. Historia i Teraźniejszość, red. S. Kardasz, t. 1), Toruń 1994, s. 105; M. Krużyńska, Z. Nawrocki, *Zabytki dekanatów toruńskich*, [w:] *Dekanaty toruńskie*, (Diecezja Toruńska. Historia i Teraźniejszość, red. S. Kardasz, t. 15–17), Toruń 1995, s. 60, 101; A. Woźniński, *Rzeźba drewniana na Pomorzu Wschodnim w latach 1450–1550*, rozprawa doktorska pod kierunkiem A. Karłowskiej-Kamzowej, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1996, nr kat. 460, s. 630–631, il. 389–391; M. Kierkus-Prus, *Twórczość warsztatów snycerskich w Gdańsku, Elblągu i Toruniu w latach 1485–1525*, rozprawa doktorska pod kierunkiem J. Gadomskiego, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1997, s. 171–176; M. Woźniak, *Przestrzeń liturgiczna kościoła p. w. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty*, [w:] *Argumenta, articuli, quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej. Księga jubileuszowa dedykowana Marianowi Kutznerowi*, red. A. Błażejewska, E. Pilecka, Toruń 1999, s. 279; M. Woźniak, *Ołtarze*

w przestrzeni liturgicznej kościoła świętojańskiego w Toruniu, [w:] *Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki w X rocznicę ustanowienia diecezji toruńskiej 22–23 marca 2002*, red. K. Kluczwajd, M. Woźniak, Toruń 2002, s. 279; J. Domasłowski, *Wyposażenie wnętrza*, [w:] *Bazylika katedralna świętych Janów w Toruniu*, (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Prace Popularno-naukowe, nr 68; Zabytki Polski Północnej, nr 12), red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 126–127, 145–146; A. Woźniński, *Późnogotyckie rzeźbione retabula pomiędzy Gdańskiem, Elblągiem, Królewcem a Toruniem w latach 1450–1530*, [w:] *Teka Komisji Historii Sztuki X. Materiały z sesji naukowej poświęconej pamięci profesora Gwidona Chmarzyńskiego w trzydziestą rocznicę śmierci*, (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego, t. 37, z. 3), red. J. Poklewski, Toruń 2005, s. 137; P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 206; A. Błażejewska, E. Pilecka, *Sztuka średniowieczna*, [w:] A. Błażejewska [et al.], *Dzieje sztuki Torunia*, Toruń 2009, s. 166; A. Woźniński, *Rzeźba w późnośredniowiecznym Toruniu*, [w:] *Królewskie miasto – trzy stulecia przemian kultury artystycznej Torunia (1454–1793). Wystawa na 160-lecie Muzeum Okręgowego* [kat. wyst.], red. M. Kurkowski, Toruń 2021, s. 14–17.

Ryc. 2
Retabulum ołtarza głównego w kościele zamkowym w Malborku – zewnętrzne skrzydła zamknięte, fot. za: M. Woźniak, *Ołtarz główny w kościele zamkowym w Malborku na pocz. XX w.*, [w:] *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2017, Ryc. 10

5. Drugą jest skromniejszy tryptyk pochodzący z Nowego Miasta Lubawskiego, obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu. Więcej na jego temat w: W. Binnebesel, *Późnogotycki tryptyk z Nowego Miasta Lubawskiego – nowe rozpoznanie*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 321 (2023), nr 2, s. 301–323.

6. Na temat prac przy nastawie głównego ołtarza zob. m.in.: *Wiadomości Królewskiego Zarządu Odbudowy Zamku w Malborku o działalności w latach budowy od 1912 do 1916 przedłożone odbywającemu się jesienią 1916 roku Walnemu Zgromadzeniu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, [w:] *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, red. A. Dobry, J. Trupinda, Malbork 2020, s. 10 (325); R. Rząd, *Zamek w Malborku / Die Marienburg 1882–1945. Dni powszednie odbudowy / Der Alltag des Wiederaufbaus*, Malbork 2002, s. 158; M. Czapska, B. Burzyn, *Wyposażenie kościoła w czasach Conrada Steinbrechta*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na zamku wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierziński, Malbork 2016, s. 221; M. Woźniak, *Ołtarz główny w kościele zamkowym w Malborku na pocz. XX w.*, [w:] *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2017, s. 130–131.

7. *Wiadomości Królewskiego Zarządu Odbudowy*, s. 10 (325).

8. M. Woźniak, *Ołtarz główny*, s. 130.

Zaznaczyć należy, że toruński tryptyk jest dziełem na wielu płaszczyznach wyjątkowym. Wysoka klasa artystyczna zapewniła mu zaszczytne miejsce w dziedzinie badań nad sztuką, od jego to bowiem patrona zwykło się nazywać jeden z najoryginalniejszych w Prusach warsztatów snycerskich, który był aktywny w Toruniu na przełomie XV i XVI stulecia: tzw. Toruński Warsztat Świętego Wolfganga. Jest jedną z zaledwie dwóch zachowanych na terenie ziemi chełmińskiej średniowiecznych nastaw ołtarzowych⁵.

Prace konserwatorskie nadzorowane przez Conrada Steinbrechta

Zanim przystąpimy do omówienia problematyki związanej z przebiegiem prac konserwatorskich koordynowanych przez Steinbrechta, odnotować należy wykorzystanie skrzydeł omawianego tryptyku w kontekście powstającej wówczas nowej nastawy ołtarza głównego w kościele zamkowym w Malborku⁶. Z racji na zły stan zachowania malowideł z zewnętrznych skrzydeł retabulum św. Klary z Kolonii, na którym wzorowano się przy tworzeniu malborskiej struktury, postanowiono wykorzystać wizerunki *czterech ewangelistów, względnie Ojców Kościoła* z toruńskiego tryptyku⁷. Więcej szczegółów na ten temat podał – jako jedyny – Michał Woźniak. Zdaniem badacza, powołującego się na *Marienburg Baujahr* z 1913 roku, kopie w 1907 roku miał wykonać Friedrich Koch⁸ (Ryc. 2).

Omawianie problemu prac konserwatorskich zacząć należy od pytania, co tak naprawdę wiemy o pracach nadzorowanych przez Conrada Steinbrechta w 1911 roku i jakie jest źródło tej wiedzy? Podstawowe informacje na ten temat zawiera zaledwie trzystronicowe sprawozdanie autorstwa Bernharda Schmida, opublikowane w *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreussen* za rok 1911⁹. Większość artykułu Schmida traktuje jednak o datowaniu i stylistycznej analizie zabytku. Opis prac konserwatorskich jest dość ogólny. Według Schmida pomysłodawcą prac był proboszcz świętojańskiej fary – ks. Gollnick. Wysoka klasa zabytku skłonić miała duchownego, by zwrócić się do doświadczonego konserwatora – Conrada Steinbrechta¹⁰.

Stan zachowania obiektu okazał się dobry, na większości przedstawień zachować się miały pierwotne warstwy polichromii i złocień, zatem w przeważającej części wystarczyło oczyszczenie powierzchni z zabrudzeń i ewentualnych przemalowań (Ryc. 3). Większe uszkodzenia odnotowano w obrębie konstrukcji skrzydeł i predelli oraz astwerkowych dekoracji na korpusie. Zauważono, że trzy rzeźby ze zwieńczenia dalece odbiegają stylem od przedstawień z korpusu, wysunięto więc tezę o wtórnym ich tam umieszczeniu. W predelli zaobserwowano brak 5 rzeźb, po których zostały widoczne ślady na tylnej ścianie. Nowe figury zostały wykonane przez Osmara Trillhaasego z Erfurtu, a następnie pozłoczone i polichromowane w Malborku¹¹ (Ryc. 4).

Prace konserwatorskie Conrada Steinbrechta w świetle źródeł

Podczas badań archiwalnych w ramach projektu naukowo-badawczego *Inwentarz Sztuki Torunia* w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej znaleziono teczkę zawierającą 19 listów Steinbrechta do proboszcza Gollnicka, dotyczących tryptyku św. Wolfganga¹². Pierwszy z nich datowany jest na 11 grudnia 1908, ostatni zaś na 25 kwietnia 1911 roku. Oprócz samej korespondencji w tezcze zachowały się m.in. rachunki za prace konserwatorskie oraz kwity przewozowe. Dokumenty te pozwalają poznać parę nieznanych dotychczas szczegółów.

9. B. Schmid, *Die Denkmalpflege*, s. 18–21.

10. Ibidem, s. 18.

11. Ibidem.

12. Zaznaczyć należy, że korespondencja ta odkryta została zupełnie niespodziewanie, przechowywana była bowiem w poszycie, który według nazwy zawierał dokumenty dotyczące polichromii ściennych ze staromiejskiej fary. Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (dalej AADDT), Aufnahmen des Wandbildes im Presbyterium der Pfarrkirche in Thorn – 1908–1911, sygn. TORUŃ/KATEDRA/64, (brak numeracji stron). Autor nie miał udziału w tym odkryciu, niemniej, jako wolontariusz w projekcie, uzyskał dostęp do odnalezionych materiałów – za co wyraża wdzięczność Kierownikowi przedsięwzięcia.

Ryc. 3
Tryptyk św. Wolfganga przed konserwacją, fot. za: J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 6/7, Kreis Thorn (Stadt Thorn), Danzig 1889, Ryc. 10

Ryc. 4
Tryptyk św. Wolfganga po konserwacji, fot. za: B. Schmid, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1911*, Danzig 1912, Ryc. 6

LIST Z 11 GRUDNIA 1908 ROKU

Już pierwszy list wydaje się wnosić wiele do omawianej problematyki. Inicjatorem korespondencji okazuje się Steinbrecht. Zwraca się bowiem do proboszcza Gollnicka nie w sprawie prac konserwatorskich, a w związku z pracami nad główną nastawą ołtarzową do kościoła zamkowego w Malborku¹³. Próbuje on uzyskać zgodę proboszcza na wypożyczenie skrzydeł toruńskiego tryptyku, by malarz Friedrich Koch z Hanoweru mógł wykonać na ich podstawie kopie do malborskiej nastawy. Steinbrecht zaznacza, że aby sporządzić owe kopie, konieczne byłoby wzmocnienie ram skrzydeł i oczyszczenie powierzchni malowanych kwater, podkreślając, że koszt całego przedsięwzięcia poniesie Malbork.

LIST Z 15 GRUDNIA 1908 ROKU

Z treści listu wynika, że toruński proboszcz przyjął propozycję Steinbrechta. Wstępne prace konserwatorskie mają zostać przeprowadzone w Malborku, a po ich zakończeniu skrzydła w maju zostaną przetransportowane do Hanoweru. Wykonywanie kopii zaplanowano na czas od maja do sierpnia (z racji na odpowiednie warunki temperaturowe). Zamek w Malborku miał pokryć koszty ubezpieczenia skrzydeł, oszacowane na 10 000 Marek.

LIST Z 31 GRUDNIA 1908 ROKU

Z kolejnego listu wynika, że wszelkie konieczne formalności z kurią biskupią udało się uregulować szybko i pomyślnie. Steinbrecht zapowiada, że na bieżąco będzie informował proboszcza o postępach w pracach.

LIST Z 20 STYCZNIA 1909 ROKU

Według Steinbrechta skrzydła bezpiecznie dotarły do Malborka. Po wstępnym oczyszczeniu przedstawień Ojców Kościoła (przez Steinbrechta nazywanych Ewangelistami) uznał on je za dobrze zachowane. Zauważa, że wcześniej musiały zostać poddane jakimś

13. Szerzej na temat tego problemu zob. przypis 6.

pracom, ponieważ ich powierzchnia była mechanicznie oczyszczona. Zewnętrzne przedstawienia świętych Dziewic uznał za słabiej zachowane z racji na cienką warstwę gruntu, na której zostały położone. Informuje również, że zlecił wykonanie fotografii skrzydeł¹⁴. Klisze planował wysłać do malarza Kocha. Steinbrecht zamierzał osobiście wybrać się do Hanoweru w celu dokonania konsultacji z tamtejszymi badaczami oraz konserwatorami. Co ciekawe, trudniejsze zabiegi konserwatorskie miały zostać wykonane właśnie w Hanowerze (wyprzedzając jednak narrację: następne listy już o tym nie wspominają – pomysł ten, jak się wydaje, nie został zrealizowany). Prace w Malborku prowadził doświadczony malarz Andreas Wesolowski (opisany przez Steinbrechta jako sumienny i sympatyczny), który wcześniej pracował również przy poliptyku fromborskim. Sporą część listu zajmują informacje historyczne dla proboszcza, które udało się zdobyć Steinbrechtowi na temat tryptyku.

LIST Z 20 MARCA 1909 ROKU

Następny list został wysłany przez Steinbrechta nie z Malborka, jak dotychczas, a z Hanoweru, co wskazuje, że, tak jak zamierzał, złożył wizytę Kochowi. Informuje ks. Gollnicka o wykupieniu polisy ubezpieczeniowej dla skrzydeł na czas między 11 lutego 1909 a 11 lutego 1910 roku na 10 000 marek.

LIST Z 2 PAŹDZIERNIKA 1909 ROKU

Następnie zaobserwować można dość długą przerwę w korespondencji. Kolejny list pochodzi bowiem dopiero z 2 października. Steinbrecht prosi w nim proboszcza o więcej cierpliwości (kopiowanie skrzydeł miało się zakończyć w sierpniu). Zapewnia, że miał nadzieję, iż skrzydła powrócą do Torunia jesienią. Zaznacza, że osobiście był w Hanowerze w czerwcu (zatem już drugi raz), by zobaczyć postępy prac. Prosi Gollnicka o zaczekanie do wiosny 1910 roku. Do listu została załączona wiadomość od malarza Kocha z Hanoweru z wyjaśnieniami przyczyn opóźnienia.

14. Fotografii tych nie udało się dotychczas odnaleźć.

LIST KOCHA DO STEINBRECHTA Z 28 WRZEŚNIA1909 ROKU

Koch w liście skierowanym do Steinbrechta zawiera dość szczegółowy opis swoich dolegliwości zdrowotnych, które uniemożliwiły mu ukończenie prac nad kopiami toruńskich skrzydeł. Zaznacza, że nieprzerwanie chorował (problemy z drogami oddechowymi i nerwami) już od jesieni 1908 roku. W sierpniu 1909 roku spędził parę tygodni nad Bałtykiem, co przyniosło znaczną poprawę i umożliwiło powrót do pracy, jednak już we wrześniu ponownie podupadł na zdrowiu (tym razem problemy żołądkowe). Przepraszając za zwłokę, zapewnił, że prace zakończy do początków 1910 roku.

LIST Z 19 STYCZNIA 1910 ROKU

Po następnej dłuższej przerwie w korespondencji Steinbrecht informuje proboszcza, że toruńskie skrzydła bezpiecznie powróciły z Hanoweru do Malborka, zatem proces ich kopiowania dobiegł końca. Zaplanował spotkanie z prowincjonalnym konserwatorem Bernhardem Schmidem w celu ustalenia dalszego postępowania konserwatorskiego. Wyraził zadowolenie z efektów pracy Kocha, czyli wykonania kopii toruńskich skrzydeł do malborskiej nastawy ołtarzowej. Zapewnił, że obecność oryginalnych skrzydeł motywowała malarza do wytrwalszej pracy pomimo choroby. Powołując się na list Kocha, stwierdza, że malarz mógłby na tychże kopiach umieścić inskrypcję *in tormentis pinxit* – namalował w cierpieniach, jak król Fryderyk Wilhelm, który malował, cierpiąc na podagrę.

LIST Z 23 LUTEGO 1910 ROKU

Miesiąc później Steinbrecht wysłał list, z którego wynika, że prace konserwatorskie przy skrzydłach zostały już prawie skończone. Najbardziej problematyczne miały być przedstawienia z rewersów (sporo spękań i złuszczeń). Steinbrecht zaznaczył, że fotografie dokumentujące wykonano przed pracami i po ich zakończeniu¹⁵. Z treści listu wynika, że proboszcz Gollnick pytał Steinbrechta o możliwość poddania pracom konserwatorskim pozostałych części tryptyku, co

15. Niestety dotychczas nie udało się odnaleźć wspomnianych fotografii.

spotkało się z dużym entuzjazmem konserwatora. Co do wyceny prac zastrzegł jednak, że najpierw musi osobiście zobaczyć obiekt po przetransportowaniu go do Malborka, co sugeruje zrobić po połowie marca – do tego czasu bowiem pracownia Steinbrechta miała być zajęta.

Pozostałe części nastawy ołtarzowej przewieziono do Malborka w kwietniu 1910 roku. Z listu przewozowego dowiadujemy się, że transport na miejsce przybył 28 kwietnia.

LIST Z 5 SIERPNI 1910 ROKU

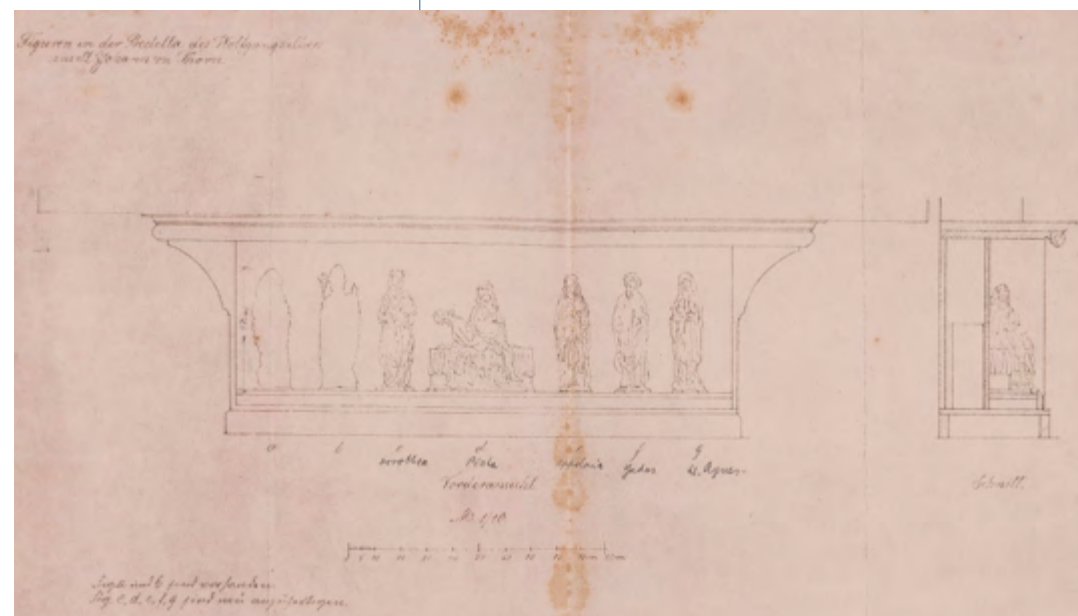
Ponownie można zaobserwować dłuższą przerwę w korespondencji. W kolejnym liście Steinbrecht prosił proboszcza Gollnicka o cierpliwość. Zapewnił, że prace zostaną rozpoczęte, jak tylko to będzie możliwe. Póki co, konserwator rozeznawał się, gdzie i w jakiej cenie można odtworzyć brakujące figurki z predelli.

LIST Z 25 PAŹDZIERNIKA 1910 ROKU

Steinbrecht zawarł w nim informacje o planowanym rozpoczęciu prac przy pozostałych częściach nastawy ołtarzowej tuż po Świętach Bożego Narodzenia. Zastrzegł także, że prace te będą kosztowne, jednak, gdy chce się uzyskać zadowalający i trwały efekt, nie jest możliwe wykonanie ich taniej. Miał pewne obawy, czy parafia udźwignie taką kwotę. Do listu dołączony został kosztorys prac, który czekał na akceptację proboszcza i rady parafialnej. W kalkulacji prace podzielono na dwie zasadnicze części: I – *Konserwacja* oraz II – *Wykonanie nowych rzeźb do predelli*. W części I wyszczególniono pięć zadań: 1. *Oczyszczenie całej nastawy oraz rzeźb*; 2. *Liczne uzupełnienia w obrębie trzech rzeźb ze zwieńczenia*; 3. *Prace w korpusie* (zarówno przy skrzyni, jak i rzeźbach) – uzupełnienia złocień, uszkodzeń mechanicznych; 4. *Prace w obrębie predelli* – uzupełnienia złocień, oczyszczenie polichromii, wymiana niektórych elementów drewnianych, prace przy dwóch zachowanych figurkach; 5. *Pakowanie i wysyłka*. Czas prac przewidziany został na dwa miesiące. Koszt miesiąca pracy z materiałami Steinbrecht określił na 200 marek (czyli 400 marek za cały czas prac). W drugiej części (dotyczącej zamówienia pięciu brakujących rzeźb) koszt oszacowany został na 320 marek. Do tego

Ryc. 5

Ryc. 6

Ryc. 5
Kalkowy rysunek dołączony do listu C. Steinbrechta z 25 października 1910 roku, AADDT, Aufnahmen des Wandbildes im Presbyterium der Pfarrkirche in Thorn – 1908–1911, sygn. TORUŃ/KATEDRA/64

Ryc. 6
Kalkowy rysunek dołączony do listu C. Steinbrechta z 25 października 1910 roku – predella, AADDT, Aufnahmen des Wandbildes im Presbyterium der Pfarrkirche in Thorn – 1908–1911, sygn. TORUŃ/KATEDRA/64.

150 marek za złocenie i polichromowanie. Zatem całość prac oszacowana została na 870 marek.

Do tego listu dołączone zostały również dwa kalkowe rysunki. Pierwszy z nich ukazywał otwarty tryptyk (Ryc. 5), drugi zaś dotyczył jedynie predelli – ukazuje również jej przekrój i projekty nowych figurek (Ryc. 6).

LIST Z 11 LISTOPADA 1910 ROKU

Z następnego listu wynika, że proboszcz wraz z radą parafialną zgodził się na wydatki według przedstawionego kosztorysu. Steinbrecht informuje w nim ks. Gollnicka o rozpoczęciu negocjacji ze snycerzem Römerem z Elbląga w sprawie wykonania pięciu brakujących rzeźb do predelli. Złożył również krótkie sprawozdanie z zadowolających postępów w pracy.

KARTA POCZTOWA Z 17 STYCZNIA 1911 ROKU

Steinbrecht wysłał do proboszcza kartę pocztową informującą o kończeniu prac przy nastawie. Zaznacza w niej jednak, że nadal brakuje figurek z predelli. Oferta snycerza Römera z Elbląga okazała się zbyt droga. W zaistniałej sytuacji rzeźby te wykonać miał Osmar Trillhaase z Erfurtu. Złocenia i polichromowanie wykonane miały być w Malborku.

LIST Z 26 STYCZNIA 1911 ROKU

Prace przy nastawie ołtarzowej zostały wówczas zakończone. Steinbrecht informował, że dopiero około 10 lutego będzie miał do dyspozycji odpowiednią liczbę stolarzy i wówczas spakuje nastawę do skrzyń na potrzeby transportu. Figurki do predelli miały zostać dostane później. Prace przy figurkach okazały się droższe niż zakładał kosztorys, zatem prosił proboszcza o dostanie brakującej sumy. Do listu została dołączona koperta z wiadomością od snycerza Trillhaasego. Rzeźbiarz informował w niej Steinbrechta o opóźnieniu w realizacji zamówienia, spowodowanym brakiem personelu i innymi zleceniami.

KARTA POCZTOWA Z 6 LUTEGO 1911 ROKU

Na początku lutego Steinbrecht wysłał do proboszcza kartę pocztową z krótką informacją o kończeniu pakowania nastawy ołtarzowej. Przygotowano pięć skrzyń.

Z listu przewozowego wynika, że przesyłka została nadana z Malborka 8 lutego (Ryc. 7). Wszystkie skrzynie, o łącznej wadze 684 kg, dotarły do Torunia 11 lutego 1911 roku.

LIST Z 9 LUTEGO 1911 ROKU

W następnym liście Steinbrecht informuje proboszcza o załadunku do pociągu wszystkich pięciu skrzyń (zaznaczając, że wykonali to pracownicy malborscy, zatem usługa jest dla parafii darmowa). W wiadomości tej konserwator zawarł instrukcje, jak złożyć tryptyk po wypakowaniu go ze skrzyń. Do listu dołączony został również rachunek wystawiony przez Andreea Wesolowskiego. Malarz dokonał szczegółowego wyliczenia dni pracy i należność określił na 396 marek (zatem 4 marki mniej niż zakładano).

LIST Z 11 MARCA 1911 ROKU

Po upływie miesiąca Steinbrecht ponownie kieruje list do ks. Gollnicka. Dopytuje duchownego, czy tryptyk ustawiono bez problemu. Prawdziwym celem wiadomości było jednak, jak się wydaje, ponaglenie proboszcza co do płatności. Steinbrecht wyłożył już bowiem 100 marek dla snycerza Trillaasego jako pierwszą ratę za figurki.

LIST Z 16 MARCA 1911 ROKU

W liście tym Steinbrecht załączył informacje o należności za całość prac – było to 870 marek. Zawiadamia w nim również proboszcza, że wyłożył w jego imieniu pieniądze za pracę malarza Wesolowskiego. Konserwator przekazuje też Gollnickowi wieści o trzech pierwszych rzeźbach, które dostarczył mu snycerz Trillaase.

Pos. Stückzahl	Gegenstand	Geldbetrag
Bemerkung: Die stark umrahmten Teile sind durch die Eisenbahn, die übrigen durch den Absender auszufüllen. Bei		
Kurswagen Nr. 222	Abgefertigt nach <i>Thorn</i> über <i>Thorn</i>	Zoll- ob. Steuerabf. auf Station
Abgangsbuch Nr.	Unikat Frachtbrief (Für den Frachtvertrag gelten die E.B. und die in Betracht kommenden Tarife.)	
Nummer des Wagens <i>1116 1/2</i>	Eigentums- merkmale (Ladefläche) kg (qua)	An <i>Ludwig Hermann Gollnick</i> <i>St. Johann Kirche</i> <i>Thorn</i> in (Wohnung) Bestimmungstation <i>Thorn</i> Bestimmungsort <small>(Hier anzugeben, wenn es ein anderer ist als die Bestimmungstation.)</small>
Salafise oder vorgeliehene Erklärungen wie: Lablagend, Anfahrtspreis, Zoll- oder Steuerabfertigung in mit Kleinbahn weiter nach u. dgl.		Laut allgemeiner Erklärung vom 10. 9. 07. Mangelhaft verpackt in Ueberpackt aufgefertigt.
		B. Starck.
Adresse oder Zeichen <i>W.K. 1-5</i>	An- zahl <i>5</i>	Art der Verpackung <i>Kisten</i>
		Inhalt <i>Altar und Aufsatzkisten</i>
		Bruttogewicht kg <i>684</i>
Marienburg Wpr., den <i>8</i> ten <i>Februar</i> 1911 Unterschrift des Absenders. Bruno Starck, Spedition, Möbeltransport, Lagererei. Fernsprecher Nr. 7.		
Wohnung Stempel der Umlade- und Umbehandlungstationen.		

Ryc. 7

List przewozowy z dn. 8 lutego 1911 roku – AADDT, Aufnahmen des Wandbildes im Presbyterium der Pfarrkirche in Thorn – 1908–1911, sygn. TORUŃ/KATEDRA/64

LIST Z 11 KWIETNIA 1911 ROKU

Miesiąc później Steinbrecht poinformował proboszcza Gollnicka, że z Erfurtu przysłana została ostatnia zamówiona rzeźba. Przy wcześniej wykonanych i przesłanych do Malborka figurkach prace Wesolowskiego zostały już skończone.

LIST Z 25 KWIETNIA 1911 ROKU

W ostatnim liście Steinbrecht zawarł informację, że już wszystkie figurki z predelli zostały wysłane do Torunia. Konserwator podkreślił, że nadal oczekuje na ostatnie płatności. Wiadomość zakończona została obszernym podziękowaniem za współpracę, życzliwość i cierpliwość wobec opóźnień. Steinbrecht zapewnia, że wraz z Wesolowskim wypiją kieliszek węgierskiego wina, które otrzymali od proboszcza Gollnicka.

Podsumowanie

Wydaje się, że zaprezentowana powyżej korespondencja rzuca nowe światło na wiele szczegółów niewystarczająco dotąd rozpoznanych prac konserwatorskich. A co zasadnicze, pozwala na odtworzenie harmonogramu prac przy poszczególnych elementach tryptyku:

1908:

- » 11 XII – nawiązanie kontaktu z proboszczem w celu wypożyczenia skrzydeł tryptyku;
- » Przed 15 XII – akceptacja propozycji Steinbrechta;
- » Przed 31 XII – uregulowanie formalności z Kurią Biskupią.

1909:

- » Przed 20 I – skrzydła przybywają do Malborka, wstępne oczyszczenie malowideł przez Wesolowskiego, zlecenie wykonania fotografii;

- » 20 III – wizyta Steinbrechta w Hanowerze – wówczas skrzydła zapewne już przetransportowano do pracowni Kocha;
- » VI – druga wizyta Steinbrechta w Hanowerze – zapoznanie się z postępami prac;
- » 2 X – odnotowano znaczne opóźnienie prac.

1910:

- » Przed 19 I – powrót skrzydeł do Malborka – zakończenie prac przy kopiach; planowane konsultacje ze Schmidem;
- » 23 II – prace konserwatorskie przy skrzydłach niemal zakończone; Steinbrecht przyjmuje propozycję proboszcza, dotyczącą rozważenia przeprowadzenia prac konserwatorskich całego tryptyku;
- » 28 IV – przyjazd pozostałych części tryptyku do Malborka;
- » 5 VIII – prace nadal się nie rozpoczęły;
- » 25 X – planowany czas rozpoczęcia prac to koniec XII 1910 roku, przedstawienie kosztorysu prac;
- » Przed 11 XI – proboszcz akceptuje kosztorys, prace już trwają; negocjacje z rzeźbiarzem Römerem z Elbląga w sprawie wykonania pięciu brakujących rzeźb z predelli.

1911:

- » 17 I – prace niemal skończone, problem z rzeźbami do predelli – oferta Römera jest zbyt droga. Rzeźby wykonać ma Osmar Trillhaase z Erfurtu, złocenia i polichromowanie wykonane miały być w Malborku;
- » 26 I – zakończenie prac przy tryptyku;
- » 6 II – koniec przygotowywania tryptyku do transportu;
- » 9 II – wystawienie rachunku za prace Wesolowskiego;
- » 11 II – przybycie transportu do Torunia;
- » Przed 11 III – pierwsza rata płatności za rzeźby;
- » Przed 16 III – trzy rzeźby dostarczone przez Trillhaasego z Erfurtu do Malborka;
- » Przed 11 IV – Trillhaase przesyła ostatnią rzeźbę do Malborka, polichromowanie i złocenie pozostałych figur zostało zakończone;
- » 25 IV – wszystkie rzeźby wysłano do Torunia.

Wbrew dotychczasowym domysłom badaczy prace konserwatorskie przy tryptyku nie odbyły się w 1911 roku¹⁶ – jak wnioskowano

16. Prawdopodobnie jedynym badaczem, który podszedł z rezerwą do datowania tych prac konserwatorskich, była Adelajda Klawitter. Por. A. Klawitter, Tryptyk św. Wolfganga w Toruniu, s. 17.

ze sprawozdania Schmida¹⁷, w którym brak jednak jakichkolwiek szczegółów co do daty. Prace przy skrzydłach rozpoczęto bowiem już w styczniu 1909 roku, o czym nie było dotychczas wiadomo. Ostateczne złożenie nastawy wraz z nowymi figurkami w predelli nastąpiło dopiero na wiosnę 1911 roku.

Drugim zagadnieniem jest również pozyskanie informacji dotyczących procesu powstawania głównej nastawy ołtarzowej do zamkowego kościoła w Malborku. Zaznaczyć należy, że według dotychczasowego stanu badań kopie toruńskich skrzydeł malowane przez Friedricha Kocha powstać miały w 1907 roku¹⁸. Z przytoczonych listów wynika jednak, że dopiero pod koniec 1908 roku rozpoczęto starania o pozyskanie zgody na wypożyczenie toruńskich skrzydeł, a same prace (ze sporym opóźnieniem) zakończone zostały dopiero na początku 1910 roku.

Ważnym i nieznanym dotychczas wątkiem są uwagi Steinbrechta dotyczące stanu zachowania tryptyku. Z obserwacji badacza wynika, że zabytek, a przynajmniej jego skrzydła, już wcześniej musiał zostać poddany jakimś pracom, Steinbrecht zauważył bowiem, że malowane kwatery zostały w bliżej nieznanym czasie mechanicznie oczyszczone.

Porównując fotografie tryptyku, wykonane pod koniec XIX wieku (Ryc. 3) oraz krótko po zakończeniu prac (1911 rok) (Ryc. 4), zauważyć można, że pewne szczegóły nie zostały odnotowane w listach Steinbrechta. Konserwator nie wspomina o korekcie ikonograficznej – zamianie niepasujących atrybutów św. Bartłomieja oraz św. Szymona. Jego listy nie zawierają również uzasadnienia dla decyzji o dokonanej zmianie w kolejności ustawienia rzeźb w predelli.

Pomimo iż tryptyk św. Wolfganga jest dziełem rzec można ikonocnym – fundamentalnym dla badań nad późnogotycką rzeźbą snycerską Torunia, ziemi chełmińskiej i terenów dawnego państwa zakonnego, a obok tzw. poliptyku fromborskiego stanowi najczęściej wspominany zabytek wiązany z toruńskimi warsztatami snycerskimi, dzieło to nadal pozostaje bez należytego monograficznego opracowania. Większość badaczy, jak widać na przykładzie niniejszego wywodu, właściwie powiela wcześniejsze, często nieaktualne ustalenia. Wątek prac nadzorowanych przez Steinbrechta wydaje się szczególnie ważny. Działania te są bowiem najstarszymi uchwytymi źródłowo¹⁹, których przebieg można odtworzyć, a zachowany przez fotografie i spostrzeżenia konserwatora stan zabytku sprzed rozpoczęcia prac jest najdawniejszym, najbardziej pierwotnym, do jakiego możemy dotrzeć²⁰.

17. Tak m.in. u monografisty Schmida, czyli Wiesława Sieradzana: W. Sieradzan, *Bernharda Schmida (1872–1947) zasługi dla ziemi chełmińskiej*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, (Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu, 2), red. J. Raczkowski, przy współpr. M. Jakubek-Raczkowskiej, Toruń 2018, s. 26, 29; W. Sieradzan, *Verlorenes Kulturerbe? Leben und Werk des Konservators von Westpreussen Bernhard Schmid (1872–1947)*, Toruń 2019, s. 147.

18. M. Woźniak, *Ołtarz główny*, s. 130.

19. Jedyna starsza ingerencja uchwytana jest przez lakoniczną wzmiankę: *ist neu in Jahr 1819 reparirt*. AADDT, Zespół Archiwum Katedry Toruńskiej, Inwentarze kościoła 1815–1929, sygn. 37, [brak paginacji] – Inw. z 1819 roku z późniejszymi uzupełnieniami.

20. Odnotować należy, że żadne późniejsze działania konserwatorskie prowadzone przy tryptyku nie doczekały się sporządzenia dokumentacji powykonawczych, zatem opisane w niniejszym tekście prace pozostają jedynymi, których przebieg można dość szczegółowo odtworzyć.

Summary/Abstract

WIKTOR BINNEBESEL

Late Gothic Saint Wolfgang Triptych from the Parish Church in Toruń's Old Town, and Conservation Works under Conrad Steinbrecht—as Described in Formerly Unknown Correspondence

Conservation works under Conrad Steinbrecht involving a late Gothic Saint Wolfgang triptych from the Parish Church in Toruń's Old Town have not seen sufficient research interest to date. A brief 1912 account by Bernhard Schmid remains the only source used today. The *Toruń Art Inventory* project with a focus on the Historical Records Archives of the Toruń Diocese led to a discovery of 19 letters penned by Steinbrecht to the parish priest of Toruń. Once analysed, the correspondence allowed a somewhat more accurate identification of the contemporaneous scope of conservation works, including their dates and duration (1909–1911), and individual work stages. In addition, the analysis shed new light on the history of creating a new main retable for the castle church in Malbork.